

Qarabağın unudulmaqda olan xalq oyunları və mərasim tamaşaları (və ya "Əsir düşmüş ənənə")

Qumru Şehriyar

AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı,
Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü
e-mail: neoyay-qumru@rambler.ru

Açar sözlər: xalq oyunları, uşaq oyunları, mərasim tamaşaları, "Şah-vəzir", ayin, ritual, ənənə

Qarabağın işğal olunması Azərbaycanın çox böyük maddi və mənəvi itkilərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Qarabağda yüzlərlə tarixi abidə, tarix-diyaqnozlaşdırılmış muzeyləri, məktəblər, kitabxanalar, yaşayış evləri, xəstəxanalar və s. talan edildi. Yüz minlərlə insan öz yurd-yuvasından didərgin düşdü. Bu insanlar illərlə vətənlərdə, çadır şəhərciklərində yaşamağa məcbur oldular. Maddi vəziyyət ağır olduğundan, insanlar yaşamaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Onların öz yurd-yuvalarında icra etdikləri ayin və ritualları unuduldu. Sonralar isə bu mərasim inancları, ayinlər və s. məcburi köçkünlərin məskunlaşdığı coğrafi ərazilərdəki adət-ənənə, ritual və ayinlərlə çuğlaşdı. Çox təəssüf ki, bu gün o adət-ənənələrin yalnız az bir qismi icra olunur.

Bu məqaləmizdə işğal olunmuş ərazilərdə qədim dövrlərdən XX əsrin sonlarına qədər, daha daqiq desək, 1992-ci ilədək oynanılan oyunlardan, xalq tamaşalarından, icra olunan ritual və ayinlərdən bəhs edəcəyik.

Uşaq oyunları

Qarabağda bu gün toplanıb qeydə alınmayan saysız sayda uşaq oyunları var idi. Təəssüf ki, hal-hazırda məcburi köçkünlərin yaşadığı bölgələrdə bu oyunların heç birinin icrasına rast gəlmirik. "Bənövşə, bəndə düşsə", "Motal-motal", "Gizlən-qaç", "Ortada qaldı" və s. bu kimi oyunlarla yanaşı, uşaqların bir zamanlar çox sevdiyi "Əl üstə kimin əli", "Ağac-ağac" ("Ağacçıq"), "Dəsmal atdı" və başqa oyunlar da unudulmuşdur. Bu kimi uşaq oyunları indi yalnız ədəbiyyatlarda qorunub saxlanılır. Ədəbiyyatda bu oyunların bir çox variantlarına rast gəlmək mümkündür. Müraciət etdiyimiz bu oyunlar Qarabağ əhalisindən toplanılmış orijinal mətirlərdir.

Hal-hazırda qarabağlıların unudulmuş oyunlardan biri də "Əl üstə kimin əli" oyunudur. Oyun

*İynə-iyənə,
Ucu düymə.
Bal ballıca,
Ballı keçi.
Şam ağacı,
Şatır keçi.
Qoz ağacı,
Qotur keçi.
"Haldır" dedi,
"Huldur" dedi.
"Çəhmə" dedi,
"Çarix" dedi.
Vir nağara,
Çix qırağa.*

– sözləri ilə başlayır. Bu şeiri söyləyən uşaq əlini növbə ilə yoldaşlarının və özünün ayağının üstünə qoyur. Şeirinin sonunda "çix qırağa" sözləri kimin ayağının üstünə düşsə, o da ayağını çəkir. Bu şeir uşaqlardan birinin ayağı qalana qədər təkrarlanır. Sonda ayağı qalan uşaq üzü üstə uzanır. Digər uşaqlar da onun kürüyündə əllərini yumruq formasında bir-birinin üstünə qoyub soruşurlar:

*- Əl üstə kimin əli?
Doğru desən, qalibsan,
Səhv eləsən qarğaların.
Bundan sonra üzü üstə
uzanan uşaq digərləri
arasında dialoq olur:
- Əl üstə kimin əli?
- Qarağözlü ceyranın.
- Götürün, vurun, yalandı.
- Əl üstə kimin əli?*

*- Kəlam yeyən dovşanın.
- Götürün, vurun, yalandı.
- Əl üstə kimin əli?
Əgər uşaq yoldaşlarından kimin əlinin ən üstə olduğunu tapmasa:
- Götürün, vurun, yalandı.
- deyərək "qar-qar" edər-edər səhv edən uşağı yavaşca yumruqlayır və gülüslirlər. Oyun uşaq kimin əlinin üstə olduğunu tapana qədər davam edir. Əli üstə olan uşaq isə oyunu davam etdirir.*

"Ağac-ağac" ("Ağacçıq") daha bir unudulmuş oyundur. Əslində bu oyun "ağacla söhbətdir" desək, yanlışdır. Oyun zamanı bir uzun (uşağın boyu çatacaq qədər) ağac götürülür (adətən oyunda nənə və bəbaların əsalarından istifadə olunur), ağacın ayağından başına qədər, sonra isə əksinə (yumruqlarını üst-üstə qoyurmuş kimi) tuta-tuta dioloqa bənzər bir şeir söylənilir:

*- Ağac-ağac,
Ləppeyin ağac,
Ləppeyin şirin,
Doqquzun birin,
Hardaydın?
- Bir meşada.
- Səni kim kəsdi?
- Culfacix.
- Nə üçün?
- Arşın üçün.
- Yalan demə!
- A bəy, bu başın üçün.*

Bu oyunda bir xüsusa da diqqəti cəlb etmək istərdik. Azərbaycan xalqının qədim oyunlarından olan çovqan oyununda uzun bir ağacdən istifadə edilir. Bu ağacın başında dəstəyə bənzər bir çuxıntı var ki, oyuncu onun vasitəsilə topu yerdən qaldırır və vurur. Bir çox tarixi mənbələrdə çovqan oyununun Azərbaycanda "Ağacçıq" adlandırılması da göstərilir. Ehtimal ki, çovqan oyununun adı oyunda işlədilən alətin adı bağlıdır. Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, çovqan və "Ağac-ağac" oyunlarının ortaq cəhətləri onların hər ikisinin ağacla oynanılması, bu ağacın atın və ya insanın boyuna görə seçilməsi, hər iki ağacda xüsusi çuxıntının olması (çovqanda topu qaldırmaq üçün, "Ağac-ağac" oyununda isə şeir bitənə qədər ağacı bir necə dəfə çevirmək üçün dəstək, məsələn, asanın dəstəyi

kimi) və ən nəhayət, hər iki oyunun "ağacqı" adlandırılmasıdır. Oyunlar arasında bu qədər oxşar cəhətlərin olması, onlardan birinin digərinin varisi haqqında fikirlərimizi təsdiqləyir.

Qeyd edək ki, hər iki oyun Qarabağın, demək olar ki, bütün bölgələrində oynanırdı. Tarixən Qarabağda tez-tez at yarışları keçirilirdi. Oyun-yarışlardan ən qədimi olan çovqan isə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə qədər oynanırdı. Qarabağ atı ilə oynanılan çovqan oyunu Milli Azərbaycan oyunu kimi YUNESKO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edilmişdir. Təəssüf ki, uşaq oyunu olan "Ağac-ağac" isə unudulub. Bu, iki amillə izah oluna bilər. Ya Azərbaycanca uşaq oyunlarını kifayət qədər tədqiq olunmayıb, ya da çovqan oyunu "Ağac-ağac"ı sıxışdırıb sıradan çıxarıb.

Ehtimal ki, haqqında danışdığımız uşaq oyunlarını başqa bölgələrdə bir çox variantlarda mövcuddur və hal-hazırda oynanırlar. Haqqında bəhs etdiyimiz "Əl üstə kimin əli" oyununun müxtəlif variantlarına rast gəldik. Lakin "Ağac-ağac" ("Ağacqı") oyununa heç bir bölgədə rast gəlmədik. Qeyd edək ki, bu material Cabrayıl və Zəngilan bölgələrinə dair materiallar əsasında hazırlanmışdır.

Mərasim tamaşaları

Əlmi ədəbiyyatlarda mərasim tamaşalarının iki aspektdən yanaşılır:

1. Mövsümi mərasimlər;
2. Məişət mərasimləri.

Mövsümi mərasimlər yazın gəlişi, küləyin əsməsi, yağışın yağması və s. kimi təbiət hadisələri ilə, həmçinin əkin işlərinin başlanması, məhsulun yığılması, el-obanın yaylağa və ya qışlağa köçməsi, qoyun qırımı ilə bağlı keçirilir. "Məişət mərasimləri" dedikdə isə toylar (toya qədər icra olunan xınayaxdı, paltarbiçti və s.), yas məclisləri və s. nəzərdə tutulur.

Qarabağda ən qədim mövsümi mərasimlərdən biri Günəşə, Aya kəsilən qurban mərasimidir. Tarixçi-etnoqraf Şəhriyar Quliyev

Cəbrayıl rayonunda "Qurbantəpə" adlanan pır haqqında məlumat verərək yazır: "Yerli əhali təzə il yaxşı gəlsin, məhsul bolluğu olsun deyə, bu təpədə qurban kəsir, bışirdikləri xərəyin suyundan gündoğan tərəfə səpir, sonra xərəyi yeyir və Günəşə sitayiş etməkə sadlıq edirdilər. Sonralar bu köhnə inam saxlanıldı, hətta XIX əsrin ortalarından başlayaraq Cəbrayıl qəzasının başqa yerlərindən köçüb gələn Hacı tayfasının bir hissəsi bu pırın yaxınlığında məskunlaşdı, onların saldıqları kənd Qurbantəpə kəndi adlandırıldı" (1, s. 15). Bu ritual haqqında daha ətraflı məlumat əldə edə bilməməyimiz təəssüf doğurur. Yalnız onu qeyd edə bilərik ki, rayon işğal olunduğu günə qədər (1993-cü il, 23 avqust) əhali Qurbantəpə pırında qurban kəsir, nəzir-niyaz paylayırdı. Hətta uşağı olmayan qadınlar əl dəsmallarının iki başını birləşdirərək yüyürük şəklində təpədə bitən ağacdən bağlayır, içərisinə də şirni qoyurdular. Əgər yüyürük tərponərdisə, qadının uşağı olacağına, tərponəmədisə, həmin il də olmayacağına inanırdılar.

Qurbantəpədə icra olunan ayın və ritualar sayca çoxdur. Lakin onların hamısı indi islam ənənəsi kimi qəbul olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunədə, Şəhriyar Quliyev bu adətənin Tunc dövrünə aid olduğunu qeyd edir. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan ərazisində qurban ayınları islamdan çox-çox əvvəllər də icra olunmuşdur.

Zəngilan rayonunda XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər Novruz bayramı ilə bağlı çox maraqlı adət-ənənlər icra olunurdu. Burada bayram axşamı plovu açıq ocaqda bışirirdilər. Müxtəlif məhəllələrdə yaşayan gənclər bu plov hazır olana qədər qazanı gözəldəyirdilər. Plov hazır olduqdan sonra qazanı "oğurlayan" gənclər ev sahibinin bayramı ac keçirməməsi üçün qazanın içinə xoruz qoyub geri qaytarardılar. Bölgədəki bu ənənə özünü bir qədər fərqli şəkildə toy mərasimində də büruzə verir. Oğlan adamları gəlini aparmağa gələndə evdən qiymətli bir şey "oğurlayıb" bəyə iki qat baha qiymətə satırdılar.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, toy prosesinə aid olan bu "oğurluq" aktı sırf ritualaşdırılmış hərəkət kimi heç də ziddiyyətli xarakter daşmır. Biz növbəti toy ritualında, ümumiyyətlə, ənənəvi mədəniyyətimizin bir sıra mətlərində ritualaşdırılmış "oğurluq" aktı ilə üzlaşırik. Etnoqrafik ədəbiyyatlardan da bəlli olduğu

kimi, mərasimlərdə, o cümlədən toylarda adı həyatda antiəxlaqı davranış aktı sayılan faktlar zəruri, mərasim üçün tələb olunan, yerinə yetirilməsi vacib sayılan hərəkətlərdəndir. "Oğurluq" da onlardan biri olmaqla, mərasim kontekstində özünün çox zəruri və mühüm semantikasına malikdir. Təəssüf ki, bu mərasimi davranış aktının semantikasına indiyədək lazım olan diqqət verilməyib (2, s.118).

Cəbrayıl bölgəsinə xas maraqlı oyun-tamaşalardan biri də Novruz bayramında icra olunan "təgyir-libas"dır. Burada qadınlar kişi paltarı geyinib bayram axşamında qapıları döyür, ev yiyəsinin qonaqpərvərliyini sınaırdılar. Bu mərasim olduqca əyləncəli xarakter daşıyırdı. Təgyir-libas olan qadın ev sahiblərinə satışı, onlarla zarafatlaşır, bir sözlə, süni gərginlik yaratmağa çalışırdı. Onun bu zarafatlarına sona qədər dözə bilən ailələrdə həmin ilin uğurlu, bərəkətli, sakit keçəcəyinə inanırdılar.

Rayonda Novruz bayramı günlərində gənclər səhərə qədər davul, zurna çalar, hər kəsi əyləndirir, bir-bir qapıları döyüb həyətlərdə rəqs edir, bayram paylarını alıb yola düşürlər.

Bu oyun, tamaşa, ritual və ayinlər haqqında mövzunu davam etdirmək mümkündür. Biz burada yalnız unudulmuş və hal-hazırda icra olunmayan adət-ənənlərdən bəhs etməyə çalışdıq. Düşünürük ki, bu adətlərin icra olunmamasının səbəbi məcburi köçkünlərin pərakəndə halda yaşamaları və digər bölgələrin təsirinə məruz qalmalarıdır. Hətta onların kütləvi şəkildə yaşıyıqları ərazilərdə belə artıq bu ənənələrin yaşıyıqlarının çox az bir hissəsi yaşayır.

"Şah-vəzir" mərasim tamaşası

İnsanların əyləncəsinə xidmət edən folklor nümunələrindən biri də xalq tamaşalarıdır. Bu tamaşalar şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrlarından biridir. O, tarix boyu müəyyən inkişaf yolu keçmiş və getdikcə təkmilləşmişdir. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının, demək olar ki, bütün nümunələrini diqqətlə

araşdırsaq, orada ifadə, məna, ideya-məzmun və ifa tərz baxımından tamaşa ünsürləri tapmaq mümkündür. Zaman keçdikcə xalq gündəlik həyatı ilə bağlı ayin, ritual və hətta əyləncələr daha kütləvi xarakter almış, təkmilləşmiş, bəzən ibtidai, bəzən də kamil sü-jetli tamaşalar kimi xalqın bədii yaradıcılığına daxil olmuşdur.

Hələ qədim zamanlarda məişətə bağlı olan mərasimlərin keçirilməsində xalq kütləvi şəkildə iştirak edirdi. Zaman keçdikcə burada mərasim ünsürləri sıradan çıxmış, onların real mənaları, insanların məişəti ilə bağlı olan tərəfləri isə əksinə inkişaf edərək təkmilləşmişdir. Beləcə, bu mərasimlər sonradan əsl xalq tamaşaları səviyyəsinə yüksəlmişdir. Məhz bu proseslərdən sonra, həmin tamaşalardan yaranan, xalqın güzəranını, əkin-biçini, real davranışlarını əks etdirən daha müasir, öz dövrü üçün daha aktual olan xalq tamaşaları yaranmağa başlamışdır.

Haqqında danışacağımız Cəbrayıl rayonunda icra olunan "Şah-vəzir" tamaşası da bu qəbildəndir. Ədəbiyyatlarda rast gəldiyimiz "Xan-vəzir" (çox güman ki, bu da unudulmuş oyunlardan biridir) oyunu ilə "Şah-vəzir" tamaşası arasında heç bir əlaqə yoxdur. "Xan-vəzir" əsasən uşaq və gənclər arasında oynanılan qədim oyunlardan biridir. "Bu oyunda beş (yeddi, doqquz və s.) nəfər iştirak edir. Hər hansı bir yerdə ovuc boya da bir çala qazılır. Beş (yeddi, doqquz və s.) xırdə daş götürülür. Oyunçular növbə ilə beş addımlıqda dayanıb bu daşları ovucun içində saxlamaqla çalaya atırlar. Əgər daşın üçü (beş, yeddi və s.) oraya düşsə, o oyunçu çalının bir tərəfində durub "xan" elan edilir. Daşın ikisi (dördü, altısı və s.) çalaya düşsə, həmin oyunçu özünü "vəzir" elan edir. Bir (iki, üç və s.) daşı çalaya düşən oyunçu isə ya xana, ya da vəzirə "at" olur. Beləliklə, oyunun gedəcəyinə "xan", "vəzir" və onların "at"ları məlum olur. Oyun qızdırıqca, yeni daşlar çalaya atıldıqca, oyunçuların ifa etdiyi rollar dəyişir. Bu zaman xanın hökmü yerinə yetirilir. Xan "atlandı" – əmir verdikdə, vəzir və xan at rollarını aparalarının çiyinlərində oturlur".

"Şah-vəzir"

tamaşası isə tamamilə fərqli bir formada icra olunurdu. Bura səciyyəvi cəhətlərdən biri kütləvilikdir. Bu tamaşanın iştirakçısı da, icraçısı da elə xalqın özü idi. Bir neçə gün əvvəldən "təklifiçi" seçilirdi və o, hər kəsi bir-bir bu mərasimə davət edirdi. Rayonun sayılıb-seçilən ağsaqqallarından biri "şah" seçilirdi. Son dövrlərdə şah, vazir və cəllad obrazlarını aktyorlar icra edirdilər. Onlar bu mərasimi daha da şənəndirir, maraqlı bir ab-hava qatırdılar.

Novruz bayramı ərafəsində – bayramdan iki-üç gün öncə keçirilən bu mərasim üçün rayon əhalisinin yerləşə biləcəyi böyük bir çadır qurulurdu. Bu, səyyar sirk ustaları üçün qurulan çadırlara bənzəyirdi. Sirk ustalarına akrobatik hərəkətləri icra etmək üçün qurulan çadırlar çox hündür olurdu. Beləliklə, bu mərasim üçün qurulan çadırın ortasında hündür bir dar ağacı qurulurdu. Bundan sonra şah, vazir, vəkil, cəllad öz yerlərini tuturdular. Məclis şahı şikayətlərə başlayırdı. Əslində bu meydan tamaşası küsülüləri barışdırmaq, hətta ailələrin daxilindəki inciklikləri, umu-küsünü aradan qaldırmaq üçün bir vasitə idi.

Beləliklə, şikayət edən şəxs qarşı tərəfə iddia irəli sürürdü. Qarşı tərəf, öz növbəsində, bu iddianı yerinə yetirməyə, şah tərəfindən cəzalandırılırdı. Cəza əsasən dar ağacından asılma ilə nəticələnir. Çadırın ortasından sallanmış kəndir cəza verilən şəxsin belinə bağlanılır və çadırın tavanına qədər qaldırılırdı. Bu insanları ən çox əyləndirən məqam idi.

Şahın əmri ilə dar ağacından asılan adam elə onun əmri ilə də bir müddətdən sonra aşağı endirilirdi.

Bundan başqa, əgər hər hansı səbəbdən məclisdə olmayan şəxs şahın əmri ilə məclisə gətirilir və təbii ki, təklifçinin dəvətinə qarşı hörmətsizlik etdiyi üçün cəzalandırılırdı. Həmin gün məclisdə kimin kimdən nə şikayəti olarsa, bildirirdi. Elin ağsaqqalı – şah da bu narazılıqları nizama salmağa, əhalinin sakit, firavan yaşamağına çalışırdı. Bu tamaşa səhərə qədər davam edərdi.

Cəbrayıl rayonu ermənilər tərəfindən işğal olunana qədər bu tamaşa icra olunmuşdur. İndi ənənə Cəbrayıl Rayon İcra Hakimiyyəti tərəfindən cəbrayılıların daha çox məskunlaşdıqları Biləsuvar rayonunda davam etdirilir. Son illərdə şah, vazir, vəkil, cəllad və s. obrazlarını isə rayon mədəniyyət evinin aktyorları ifa edirlər.

Yuxarıda haqqında danışdığımız bu oyunların bir hissəsi, təəssüf ki, unudulub, bir hissəsi də unudulmaqdadır. Qarabağda bu gün torpaqlarımız, mədəni abidələrimiz, muzeylərimiz, kitabxanalarımız kimi mədəni dəyərlərimiz də əsir düşüb. Qarabağlıların icra etdikləri ayin, ritual və mərasimlər artıq məcburi köçkünlərin məskunlaşdığı ərazinin adət-ənənələrinə qarşı. Bütün bu adətlərə vətən həsrəti qarşıb. Göründüyü kimi, erməni təcavüzü bizi təkcə torpaqlarımızdan deyil, əsrlər boyu həyatımızın bir parçası olan etnoqrafik dəyərlərimizdən də məhrum edib.

Ədəbiyyat:

1. Ş.Quliyev, T.Abbasov, F.Quliyev. Cəbrayıl. Tarixi очерк. Bakı, İşiq, 1993
2. Q.Şahriyar. Cəbrayılда toy adətləri və ya əsir düşmüş ənənə. "Dədə Qorqud" elmi-adəbi toplusu, 2004, №3
3. <http://az.wikipedia.org/wiki/Xan-vəzir>
4. Maqalədə istifadə olunan materiallar şəxsi arxivimizdə videolentdə mühafizə olunur.

*Qeyd: *Maqalədə istifadə olunan XVI əsr Təbriz miniatürlərindən seçmələr Fəxrəddin Miralayındır.*

Gumru Shahriyar,
Fellow of ANAS Folklore Institute

Гумру Шахрияр,
сотрудница Института Фольклора НАНА

National games and rituals in Karabakh that are about to be forgotten (or "the captured tradition")

Summary

Key words: national games, children's games, ceremonies, "Shah-Vezir," rituals, traditions

Like many of our tangible and intangible heritages, as if traditions and rituals performed in Karabakh for a thousand years have been captured. The majority of them have either been forgotten or are mixed with traditions and rituals where Karabakh's refugees are settled geographically. Often horse races were held in Karabakh, the place that has always been famous for its horses in the world. Chovgan, the most famous game among these races, was played in these territories until the late 19th century and early 20th century. The most interesting is that the stick (means chovgan) employed in chovgan game is also used in a different children's game.

Besides this, the seasonal "Shah-Vezir" game in Jabrayil is preserved by the people. Although this game is performed by the folklore groups, all the residents of the district are forcefully involved here. The interest of the ceremony is in this forceful involvement.

In this article, many national, children's games and ceremonial rituals in Garyagin and Jabrayil deyl (Later Jabrayil district) that are forgotten today and this almost lost national culture will be commemorated.

Забываемые народные игры и ритуальные обряды Карабаха (или «традиции попавшие в плен»)

Резюме

Ключевые слова: народные игры, детские игры, обрядные представления, «Шах-везир», культы, ритуалы, обычаи.

Как и многие материальные и моральные ценности обычаи, тысячелетиями справляемые народом обряды в Карабахе как-будто попали в плен. Из них большая часть либо забыта, либо смешалась с обрядами, обычаями и ритуалами народностей где размещены вынужденные переселенцы. Во всем мире прославленные конями Карабахе часто проводились конные соревнования. Одной из древнейших игр на этих соревнованиях являлась човган (конное поло), которая игралась на этих территориях до конца XIX – начала XX века. Самое интересное то, что древко (называемое човганом) используемое в этой игре используется в другой детской игре.

Кроме этого, сезонное представление «Шах-везир», играемое в Джабраильском районе, даже по сей день стараются сохранить со стороны народа. Не смотря на то, что эта игра исполняется фольклорными группами, на эту игру принудительно привлекаются все жители данного района. Суть этого обряда и заключена в этом принудительстве.

В этой статье были вспомнены и воскрешены многие народные, детские и обрядные игры, которые существовали в Гяригагинском и Джабраильском уездах (впоследствии переименованные в Джабраильский район) и на сегодняшний день забыты либо утеряны.